

લોકસાહિત્યમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

Miss. Jayshreeben S. Makwana
Visiting Lecturer
Ahmedabad Art's and commerce
College Vasana

1. પરિચય :

ભારતીય સંસ્કૃતિ મૌખિક પરંપરાની સમૃદ્ધ ધરોહર ધરાવે છે. લેખિત સાહિત્યના આગમન પહેલાં જ લોકસાહિત્ય દ્વારા જ્ઞાન, સંસ્કાર અને મૂલ્યો પેઢી દરપેઢી સંક્રમિત થતા રહ્યા છે. લોકસાહિત્ય સામાન્ય જનજીવનમાંથી જન્મે છે અને સામાન્ય લોકોની ભાષા, લાગણી અને અનુભવને વ્યક્ત કરે છે. તેથી તે સમાજના તત્ત્વજ્ઞાનિક અને નૈતિક મૂલ્યોને સરળ અને લોકપ્રિય રીતે પ્રગટ કરે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. તેની વિશેષતા એ છે કે અહીં જ્ઞાન, વિચારધારા અને જીવનમૂલ્યોનું સંક્રમણ મુખ્યત્વે મૌખિક પરંપરા દ્વારા થતું રહ્યું છે. લેખિત સાહિત્યના વ્યાપક પ્રસાર પહેલાં ભારતીય સમાજે પોતાના અનુભવો, માન્યતાઓ, આચારો અને સંસ્કારોને લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો દ્વારા પેઢી દરપેઢી સુધી જાળવી રાખ્યા છે. લોકસાહિત્ય એટલે માત્ર મનોરંજન કે કલાત્મક અભિવ્યક્તિ નહીં, પરંતુ તે સમાજના સામૂહિક ચેતનાનો અવાજ છે, જે સામાન્ય માનવીના જીવન સાથે ઊંડે સુધી જોડાયેલો છે.

લોકસાહિત્ય સામાન્ય જનજીવનમાંથી જન્મે છે. ખેડૂત, શ્રમિક, ગોપાળ, સ્ત્રીઓ, વડીલો—આ બધા લોકો પોતાના જીવનના અનુભવો, સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસોને લોકકથા, લોકગીત, કહેવત, લોકોક્તિ અને લોકનાટ્ય સ્વરૂપે વ્યક્ત કરે છે. તેથી

લોકસાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની કઠિન ભાષા નહીં, પરંતુ લોકભાષાની સરળતા અને સહજતા જોવા મળે છે. આ સહજતા જ લોકસાહિત્યને સમાજના દરેક વર્ગ સુધી પહોંચાડે છે અને તેને દીર્ઘકાલીન બનાવે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાનને માત્ર બૌદ્ધિક સિદ્ધિ તરીકે નહીં, પરંતુ જીવન જીવવાની કળા તરીકે જોવામાં આવ્યું છે. વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણો અને દર્શનશાસ્ત્રોમાં રજૂ થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનિક વિચારો લોકસાહિત્યમાં જીવનકથા અને અનુભવના રૂપમાં ઉતરે છે. જેમ કે કર્મ અને કર્મફળનો સિદ્ધાંત, ધર્મ અને અધર્મનો ભેદ, સત્ય અને અસત્યની સમજ—આ બધા તત્ત્વો લોકકથાઓ અને લોકગીતોમાં સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આથી કહી શકાય કે લોકસાહિત્ય ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું લોકજીવનમાં ઉતરેલું સ્વરૂપ છે.

લોકસાહિત્યનું મહત્વ તેના સામાજિક સ્વરૂપમાં પણ છે. તે સમાજના નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરે છે. કુટુંબ પ્રથા, સંયુક્ત કુટુંબની સંકલ્પના, વડીલોનો આદર, પરસ્પર સહયોગ, સામાજિક સમરસતા અને સહઅસ્તિત્વ જેવા મૂલ્યો લોકસાહિત્ય દ્વારા સમાજમાં સ્થાપિત થાય છે. લોકકથાઓમાં સારા અને ખરાબ પાત્રો દ્વારા સમાજને યોગ્ય જીવનમાર્ગની સમજ આપવામાં આવે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય અનૌપચારિક શિક્ષણનું પણ એક શક્તિશાળી માધ્યમ બની રહે છે.

ભારતીય લોકસાહિત્યમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું પણ વિશેષ સ્થાન છે. ભક્તિ પરંપરાનો પ્રભાવ લોકગીતો અને ભજનોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી, હનુમાન જેવા દેવતાઓ લોકસાહિત્યમાં માત્ર પૂજનીય પાત્રો નહીં, પરંતુ નૈતિક આદર્શરૂપે રજૂ થાય છે. આ ધાર્મિક માન્યતાઓ સમાજને નૈતિક શિસ્ત અને આત્મિક સંતુલન પ્રદાન કરે છે.

લોકસાહિત્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા મુજબ માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સહઅસ્તિત્વનું તત્ત્વ

સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. લોકસાહિત્યમાં નદી, પર્વત, વૃક્ષ, વરસાદ, પશુ-પક્ષી—all જીવનના અંગરૂપે રજૂ થાય છે. આ દૃષ્ટિ પર્યાવરણ પ્રત્યે સંવેદનશીલતા વિકસાવવામાં મદદરૂપ થાય છે અને આજના પર્યાવરણીય સંકટના સંદર્ભમાં વિશેષ પ્રાસંગિક બની રહે છે.

સ્ત્રીના સ્થાન અંગે લોકસાહિત્ય વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણ પ્રદાન કરે છે. લોકગીતો અને લોકકથાઓમાં સ્ત્રીને માતા, શક્તિ, ત્યાગ અને ધૈર્યના પ્રતિકરૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. અનેક લોકવાર્તાઓમાં સ્ત્રી પોતાની બુદ્ધિ અને સાહસ દ્વારા સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની ‘શક્તિ’ સંકલ્પનાને સમાજના સ્તરે પ્રગટ કરે છે.

આજના વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિકીકરણના યુગમાં, જ્યારે માનવી પોતાની પરંપરા અને મૂળ ઓળખથી દૂર થતો જાય છે, ત્યારે લોકસાહિત્યનું મહત્વ વધુ સ્પષ્ટ બને છે. લોકસાહિત્ય સમાજને પોતાની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને મૂલ્યો સાથે જોડે છે. તે માત્ર ભૂતકાળની યાદ નહીં, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શક તત્વ બની રહે છે.

આ સંશોધન પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકસાહિત્યમાં ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને સામાજિક મૂલ્યોના સ્થાનને સમજવાનો છે. લોકસાહિત્ય કેવી રીતે જ્ઞાન, નૈતિકતા અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે—તેનું વિશ્લેષણ આ અભ્યાસ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ પરિચય વિભાગ દ્વારા લોકસાહિત્યના વ્યાપક સાંસ્કૃતિક, તત્ત્વજ્ઞાનિક અને સામાજિક મહત્વની પૃષ્ઠભૂમિ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

2. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અર્થ અને વિકાસ :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એટલે વેદ, ઉપનિષદ, દર્શન, પુરાણ, સ્મૃતિગ્રંથો તથા લોકજ્ઞાન દ્વારા વિકસેલી વિચારધારા. આ પરંપરામાં ધર્મ, કર્મ, પુનર્જન્મ, મોક્ષ, અહિંસા, સત્ય અને કરુણા જેવા મૂલ્યો કેન્દ્રસ્થાને છે. આ જ્ઞાન માત્ર ગ્રંથોમાં સીમિત ન રહી, પરંતુ લોકજીવનમાં ઉતરીને લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન, વૈવિધ્યસભર અને ગહન જ્ઞાન પરંપરાઓમાંની એક છે. આ પરંપરાનો વિકાસ હજારો વર્ષોથી માનવજીવનના અનુભવો, તત્ત્વચિંતન, આધ્યાત્મિક અનુસંધાન અને સામાજિક વ્યવસ્થાના સંકલન દ્વારા થયો છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર બૌદ્ધિક જ્ઞાન પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ તે જીવન જીવવાની સમગ્ર દૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. આ પરંપરામાં માનવી, સમાજ, પ્રકૃતિ અને પરમ તત્ત્વ વચ્ચેના સંબંધને સમજવાનો પ્રયત્ન જોવા મળે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું મૂળ વેદોમાં રહેલું છે. વેદોને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાચીનતમ જ્ઞાનસ્ત્રોત તરીકે માનવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ, યજુરવેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદમાં દેવતાઓની સ્તુતિ, યજ્ઞવિધિઓ, પ્રકૃતિપૂજા અને જીવન સંબંધિત તત્ત્વચિંતનનું વર્ણન મળે છે. વેદોમાં પ્રકૃતિને શક્તિરૂપે માનવામાં આવી છે અને માનવીને પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ રાખવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. આ વિચારધારા પછીના સમયગાળામાં લોકસાહિત્યમાં લોકગીતો, વિધિગીતો અને ઋતુગીતો સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

વેદો પછી ઉપનિષદોમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું વધુ સૂક્ષ્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનિક સ્વરૂપ જોવા મળે છે. ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ, આત્મા, પરમાત્મા, અવિદ્યા અને વિદ્યા જેવા ગહન વિચારોથી માનવીને આત્મચિંતન તરફ દોરી જાય છે. “આત્મા અને પરમાત્મા એક છે” જેવી ધારણાઓ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આધારસ્તંભ છે. આ વિચાર લોકસાહિત્યમાં પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપે જોવા મળે છે, જ્યાં સામાન્ય પાત્રો દ્વારા જીવનનો અર્થ અને અંતિમ સત્ય સમજાવવામાં આવે છે.

ભારતીય દર્શન પરંપરા—જેમ કે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાંત—જ્ઞાન પરંપરાના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ દર્શનો માનવીના દુઃખના કારણો અને નિવારણના માર્ગો દર્શાવે છે. યોગ દર્શન માનસિક અને શારીરિક શિસ્ત પર ભાર મૂકે છે, જ્યારે વેદાંત મોક્ષની સંકલ્પનાને કેન્દ્રમાં રાખે છે.

આ તત્ત્વો લોકસાહિત્યમાં તપ, સંયમ, સાધના અને આત્મશુદ્ધિના પ્રતિકરૂપે રજૂ થાય છે.

પુરાણો અને ઇતિહાસગ્રંથો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને લોકપ્રિય બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. રામાયણ, મહાભારત અને અઢાર પુરાણોમાં નૈતિકતા, ધર્મ, કર્તવ્ય અને જીવનમૂલ્યોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર જેવા પાત્રો ધર્મ અને નૈતિકતાના આદર્શરૂપે રજૂ થાય છે. આ કથાઓ લોકસાહિત્યમાં લોકવાર્તા, કથા-કહાણી અને ભજન સ્વરૂપે પ્રચલિત બની, જેના કારણે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા સામાન્ય જનજીવન સુધી પહોંચી.

સ્મૃતિગ્રંથો—જેમ કે મનુસ્મૃતિ—સમાજની નૈતિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાને નિયમિત કરે છે. તેમાં આશ્રમવ્યવસ્થા, કર્તવ્યભાવના અને સામાજિક શિસ્તની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભલે આધુનિક સમયમાં આ ગ્રંથોની સમીક્ષા થાય, પરંતુ ઐતિહાસિક રીતે તેમણે સમાજના મૂલ્યનિર્માણમાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે. લોકસાહિત્યમાં આ મૂલ્યો લોકઆચારો અને સામાજિક પરંપરાઓ રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું એક મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે—કર્મનો સિદ્ધાંત. કર્મ અને કર્મફળની ધારણા અનુસાર માનવીના વર્તમાન કર્મો તેના ભવિષ્યને ઘડે છે. આ વિચાર લોકસાહિત્યમાં ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. લોકકથાઓમાં સારા કર્મ કરનારને અંતે સફળતા મળે છે, જ્યારે દુષ્ટ કર્મ કરનારને દંડ મળે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય નૈતિક શિક્ષણનું શક્તિશાળી સાધન બને છે.

અહિંસા, સત્ય અને કરુણા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના મૂળભૂત મૂલ્યો છે. આ મૂલ્યો બુદ્ધ અને મહાવીરના ઉપદેશોમાં વિશેષરૂપે જોવા મળે છે. અહિંસા માત્ર શારીરિક હિંસા નહીં, પરંતુ વિચાર અને વાણીની શુદ્ધતાને પણ સૂચવે છે. લોકસાહિત્યમાં આ મૂલ્યો દયા, સહાનુભૂતિ અને પરોપકારના પ્રસંગો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં મોક્ષનો વિચાર માનવીના અંતિમ લક્ષ્ય તરીકે રજૂ થયો છે. મોક્ષ એટલે

જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ. આ ગહન તત્ત્વજ્ઞાન લોકસાહિત્યમાં સરળ સ્વરૂપે, જેમ કે ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને આત્મસંતોષના સંદેશ રૂપે પ્રગટ થાય છે. સંતકવિઓના ભજનો અને લોકભક્તિગીતો આ દૃષ્ટિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

લોકજ્ઞાન ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. ખેતી, ઔષધોપચાર, હવામાન, તહેવારો અને જીવનવ્યવહાર સંબંધિત અનુભવજન્ય જ્ઞાન લોકસાહિત્ય દ્વારા સંરક્ષિત થયું છે. કહેવતો અને લોકોક્તિઓમાં સંક્ષિપ્ત પરંતુ ગહન જ્ઞાન સમાયેલું હોય છે, જે જનજીવનને વ્યવહારુ માર્ગદર્શન આપે છે.

આ રીતે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર ગ્રંથાધારિત જ્ઞાન નહીં, પરંતુ લોકજીવનમાં ઉતરેલું જીવંત તત્ત્વ છે. લોકસાહિત્ય એ જ્ઞાન પરંપરાનું લોકમાધ્યમ છે, જેના દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન, નૈતિકતા અને સામાજિક મૂલ્યો સામાન્ય માનવી સુધી પહોંચે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો વિકાસ લોકસાહિત્ય વિના અધૂરો ગણાય, કારણ કે લોકસાહિત્ય જ આ જ્ઞાનને જીવંત, ગતિશીલ અને સર્વજનગ્રાહ્ય બનાવે છે.

3. લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપો :

લોકસાહિત્ય વિવિધ સ્વરૂપોમાં જોવા મળે છે:

✚ લોકકથા :

લોકકથા લોકસાહિત્યનું સૌથી પ્રાચીન અને લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે. તે સામાન્ય જનજીવનમાંથી જન્મેલી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે, જે મૌખિક પરંપરાના આધારે પેઢીદર પેઢી સંક્રમિત થતી રહી છે. લોકકથાઓ કોઈ એક વ્યક્તિની રચના ન હોય, પરંતુ સમાજની સામૂહિક કલ્પના, અનુભવ અને જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ હોય છે. આ કથાઓમાં સમાજના સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા, વિશ્વાસ અને માન્યતાઓ સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે.

લોકકથાઓનો મુખ્ય હેતુ માત્ર મનોરંજન પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ તે નૈતિક શિક્ષણ અને જીવનબોધ આપવાનું કાર્ય પણ કરે છે. લોકકથાઓમાં સારા અને ખરાબ પાત્રો વચ્ચેનો સંઘર્ષ દર્શાવવામાં આવે છે, જેમાં અંતે સત્ય,

ન્યાય અને સદાચારનો વિજય થાય છે. આ રીતે લોકકથાઓ સમાજમાં સકારાત્મક મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરે છે. કર્મ અને કર્મફળની ધારણા લોકકથાઓનું મુખ્ય તત્ત્વ છે—સારા કર્મ કરનારને સુખ અને ખરાબ કર્મ કરનારને દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

લોકકથાઓમાં પાત્રો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. રાજા-રાણી, રાજકુમાર, સાધુ, દેવ-દેવી, દાનવ તેમજ સામાન્ય ખેડૂત અથવા ગરીબ માનવી—all લોકકથાઓમાં જોવા મળે છે. આ પાત્રો દ્વારા જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનિક અને સામાજિક સંદેશો આપવામાં આવે છે. ઘણી લોકકથાઓમાં ચતુરતા, બુદ્ધિ અને ધૈર્યને બળ કરતાં વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે, જે ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની વિશેષતા દર્શાવે છે.

ભારતીય લોકકથાઓમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું પણ મહત્વનું સ્થાન છે. દેવ-દેવીઓની કૃપા, ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને ત્યાગ જેવા ભાવો અનેક લોકકથાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. રામાયણ અને મહાભારત જેવી મહાકાવ્ય પરંપરાનો પ્રભાવ પણ લોકકથાઓમાં જોવા મળે છે, જેમાં ધર્મ અને કર્તવ્યના આદર્શો રજૂ થાય છે.

લોકકથાઓમાં પ્રકૃતિ સાથે માનવીના સંબંધને પણ સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. નદી, વન, પર્વત, પશુ-પક્ષી વગેરે કથાઓના અંગરૂપે આવે છે અને માનવીને પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ રાખવાનો સંદેશ આપે છે. આ કથાઓમાં ઘણી વખત પ્રકૃતિ માનવીની સહાયરૂપ કે પરીક્ષકરૂપે પ્રગટ થાય છે.

આધુનિક સમયમાં પણ લોકકથાઓનું મહત્વ અવિચલિત રહ્યું છે. બાળકોના વ્યક્તિત્વ વિકાસ, નૈતિક શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ માટે લોકકથાઓ મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. આ રીતે લોકકથા લોકસાહિત્યનું એવું સ્વરૂપ છે, જે મનોરંજન સાથે સાથે જ્ઞાન, સંસ્કાર અને મૂલ્યોનું સંક્રમણ કરે છે અને સમાજની સાંસ્કૃતિક ધરોહરને જીવંત રાખે છે.

🌈 લોકગીત :

લોકગીત લોકસાહિત્યનું સૌથી જીવંત અને ભાવસભર સ્વરૂપ છે. લોકજીવનની લાગણીઓ, અનુભવો, સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા અને શ્રદ્ધાને સંગીતમય સ્વરૂપે વ્યક્ત કરતું સાહિત્ય એટલે લોકગીત. લોકગીતો મૌખિક પરંપરામાં જન્મે છે અને પેઢીદર પેઢી ગવાતા રહે છે. તેમાં કોઈ એક કવિ અથવા રચયિતાનું નામ નથી હોતું, પરંતુ સમગ્ર સમાજ તેની રચનામાં સહભાગી બને છે. તેથી લોકગીતોમાં સમાજની સામૂહિક ચેતના અને સંસ્કૃતિ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

લોકગીતો સામાન્ય રીતે જીવનના વિવિધ પ્રસંગો સાથે સંકળાયેલા હોય છે. જન્મ, લગ્ન, સંસ્કાર, તહેવારો, ખેતી, શ્રમ, વિયોગ અને આનંદ—આ બધા પ્રસંગોએ લોકગીતો ગવાય છે. લગ્નપ્રસંગે ગવાતા ગીતો કુટુંબપ્રથા, સામાજિક સંબંધો અને સ્ત્રીજીવનની લાગણીઓને વ્યક્ત કરે છે. ખેતી સાથે જોડાયેલા ગીતોમાં ખેડૂતની મહેનત, પ્રકૃતિ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને જીવનની આશા વ્યક્ત થાય છે. આ રીતે લોકગીતો સમાજના દૈનિક જીવન સાથે ઘનિષ્ટ રીતે જોડાયેલા છે.

ભારતીય લોકગીતોમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ભક્તિગીતો અને ભજનો દ્વારા લોકમાનસમાં ભગવાન પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને સમર્પણ વ્યક્ત થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી જેવા દેવતાઓના ગુણગાન લોકગીતોમાં સરળ અને ભાવપૂર્ણ ભાષામાં થાય છે. ભક્તિ પરંપરાનો પ્રભાવ લોકગીતોમાં વિશેષરૂપે જોવા મળે છે, જેમાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને આત્મસંતોષ જેવા મૂલ્યો પ્રગટ થાય છે.

લોકગીતો પ્રકૃતિપ્રેમનું પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. નદી, વરસાદ, ચાંદ, સૂર્ય, વૃક્ષ અને પવન જેવા પ્રકૃતિ તત્ત્વો લોકગીતોમાં માનવીના સહજીવન સાથીરૂપે આવે છે. પ્રકૃતિ સાથેના આ સહઅસ્તિત્વનો વિચાર ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની મૂળ ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. લોકગીતોમાં પ્રકૃતિ ક્યારેક આનંદદાયક તો ક્યારેક વિરહની સાથી બનીને આવે છે.

સ્ત્રીજીવનની અભિવ્યક્તિ લોકગીતોમાં વિશેષ રૂપે જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓ પોતાના સુખ-દુઃખ, આશા-આકાંક્ષા અને જીવનસંઘર્ષોને ગીતોમાં વ્યક્ત કરે છે. માતૃત્વ, ત્યાગ, પ્રેમ અને વિયોગ જેવા ભાવો લોકગીતોને સંવેદનશીલ બનાવે છે. આ રીતે લોકગીતો સ્ત્રીની આંતરિક લાગણીઓને સમાજ સમક્ષ રજૂ કરે છે.

આધુનિક સમયમાં પણ લોકગીતોની પ્રાસંગિકતા અક્ષુબ્ધ રહી છે. લોકસંગીત અને લોકગીતો દ્વારા સમાજ પોતાની સાંસ્કૃતિક ઓળખ જાળવી રાખે છે. લોકગીતો માત્ર સંગીતાત્મક અભિવ્યક્તિ નહીં, પરંતુ જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સામાજિક મૂલ્યોનું જીવંત માધ્યમ છે, જે ભારતીય લોકસંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

✚ લોકનાટ્ય :

લોકનાટ્ય લોકસાહિત્યનું એક મહત્વપૂર્ણ અને જીવંત સ્વરૂપ છે, જેમાં કલા, સંસ્કૃતિ, સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્ય—allનો સુમેળ જોવા મળે છે. લોકનાટ્ય મૌખિક પરંપરામાં વિકસેલું એવું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે, જે સામાન્ય જનજીવનની ભાષા, ભાવના અને અનુભવોને દૃશ્યરૂપે પ્રસ્તુત કરે છે. તે માત્ર મનોરંજન પૂરતું નથી, પરંતુ સમાજને નૈતિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સંદેશ આપવાનું પણ કાર્ય કરે છે. લોકનાટ્ય દ્વારા લોકમાનસમાં રહેલી માન્યતાઓ, મૂલ્યો અને પરંપરાઓ જીવંત રીતે વ્યક્ત થાય છે.

લોકનાટ્યનો ઉદભવ લોકજીવનની સામૂહિક જરૂરિયાતમાંથી થયો છે. જ્યારે સમાજમાં શિક્ષણ અને લખાણનો પ્રસાર ઓછો હતો, ત્યારે લોકનાટ્ય શિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રસારનું શક્તિશાળી માધ્યમ બન્યું. ગામના ચોક, મંદિરના આંગણે, મેળા કે ઉત્સવો દરમિયાન લોકનાટ્યોનું આયોજન થતું, જેમાં સમગ્ર સમાજ સહભાગી બનતો. આથી લોકનાટ્યમાં સમાજની સામૂહિકતા અને સહભાગિતાનો ભાવ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.

ભારતીય લોકનાટ્ય પરંપરા અત્યંત સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર છે. ગુજરાતમાં ભવાઈ, રાજસ્થાનમાં

ખ્યાલ, ઉત્તર ભારતમાં નૌટંકી, મહારાષ્ટ્રમાં તમાશા, કર્ણાટકમાં યક્ષગાન, કેરળમાં કથકળી અને આંધ્ર પ્રદેશમાં બુર્લકથા જેવી લોકનાટ્ય પરંપરાઓ જોવા મળે છે. દરેક લોકનાટ્ય સ્વરૂપ તેની ભૂગોળ, ભાષા, સંસ્કૃતિ અને લોકજીવનને અનુરૂપ વિકસ્યું છે. છતાં, તમામ લોકનાટ્યોમાં લોકસંસ્કૃતિ અને ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના તત્ત્વો સામાન્ય રૂપે જોવા મળે છે.

લોકનાટ્યનું મુખ્ય લક્ષણ તેની સરળતા અને પ્રભાવકતા છે. તેમાં સંવાદો સરળ ભાષામાં હોય છે, જેથી સામાન્ય માનવી સહેલાઈથી તેને સમજી શકે. સંગીત, નૃત્ય અને સંવાદના સંયોજનથી લોકનાટ્ય દર્શકોને માત્ર મનોરંજન જ નહીં, પરંતુ ભાવનાત્મક અને બૌદ્ધિક રીતે પણ જોડે છે. લોકનાટ્યોમાં હાસ્ય, વ્યંગ્ય, કરુણા અને શૌર્ય જેવા રસોનો સુંદર સમન્વય જોવા મળે છે.

લોકનાટ્યમાં ધાર્મિક અને પૌરાણિક વિષયોનું વિશેષ સ્થાન છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને લોકદેવતાઓની કથાઓ લોકનાટ્યોમાં નાટ્યરૂપે રજૂ થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દુર્ગા જેવા પાત્રો લોકનાટ્યમાં નૈતિક અને આદર્શ પાત્રરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. આ દ્વારા સમાજમાં ધર્મ, સત્ય, કર્તવ્ય અને ન્યાય જેવા મૂલ્યોનું સંવર્ધન થાય છે. સાથે સાથે, લોકનાટ્ય સમાજને સારા અને ખરાબ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવામાં મદદરૂપ બને છે.

લોકનાટ્યમાં સામાજિક વિષયો પણ મહત્વપૂર્ણ છે. સમાજની કુરિતિઓ, અંધશ્રદ્ધા, અન્યાય, શોષણ અને અસમાનતા સામે લોકનાટ્ય વ્યંગ્ય અને હાસ્યના માધ્યમથી પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. ભવાઈ જેવી લોકનાટ્ય પરંપરામાં સમાજની ખામીઓ પર તીવ્ર વ્યંગ્ય કરવામાં આવે છે, જે જનમાનસને વિચાર કરવા પ્રેરે છે. આ રીતે લોકનાટ્ય સમાજસુધારાનું સાધન પણ બને છે.

લોકનાટ્યમાં સ્ત્રી પાત્રોનું પણ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ઘણી લોકનાટ્ય પરંપરાઓમાં સ્ત્રીને માતા, દેવી, શક્તિ અને ત્યાગના પ્રતિકરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. ભલે કેટલાક લોકનાટ્યોમાં સ્ત્રી પાત્રો પુરુષ કલાકારો દ્વારા ભજવાતા હોય, તેમ છતાં સ્ત્રીના ભાવ, સંઘર્ષ અને

ભૂમિકાને અસરકારક રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની 'શક્તિ' સંકલ્પનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

લોકનાટ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ પણ નોંધપાત્ર છે. ખુલ્લા મેદાનમાં થતું લોકનાટ્ય પ્રકૃતિ સાથે સીધું જોડાયેલું હોય છે. દિવસ-રાત, પ્રકાશ-અંધકાર અને ઋતુઓનો પ્રભાવ લોકનાટ્યની રજૂઆતમાં જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ લોકનાટ્યમાં માત્ર પૃષ્ઠભૂમિ નહીં, પરંતુ અભિવ્યક્તિનો ભાગ બની જાય છે.

આધુનિક સમયમાં પણ લોકનાટ્યની પ્રાસંગિકતા ઓછી થઈ નથી. આજે લોકનાટ્યનો ઉપયોગ સામાજિક જાગૃતિ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાના સંદેશ માટે કરવામાં આવે છે. લોકનાટ્ય પોતાની લોકપ્રિયતા અને સીધા સંવાદના કારણે આજના સમયમાં પણ અસરકારક માધ્યમ બની રહ્યું છે. આ રીતે લોકનાટ્ય લોકસાહિત્યનું એવું સ્વરૂપ છે, જે કલા અને જીવનનો સંગમ રચે છે. તે મનોરંજન સાથે જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સામાજિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરે છે. લોકનાટ્ય ભારતીય લોકસંસ્કૃતિની જીવંત ઓળખ છે અને તેનું સંરક્ષણ અને અભ્યાસ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક છે.

✚ કહેવત અને લોકોક્તિ :

કહેવત અને લોકોક્તિ લોકસાહિત્યના સંક્ષિપ્ત પરંતુ અત્યંત અર્થસભર સ્વરૂપો છે. તેમાં સમાજના લાંબા સમયના અનુભવો, જ્ઞાન અને જીવનબોધ ટૂંકા અને સરળ વાક્યોમાં વ્યક્ત થાય છે. કહેવતો સામાન્ય રીતે નૈતિક અથવા વ્યવહારુ શિક્ષણ આપે છે, જ્યારે લોકોક્તિઓ લોકજીવનની પરિસ્થિતિઓને ચિત્રાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. "જેમ કરશો તેમ ભરશો" જેવી કહેવતો કર્મફળના સિદ્ધાંતને વ્યક્ત કરે છે. કહેવત અને લોકોક્તિઓ સામાન્ય માનવીને દૈનિક જીવનમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે અને સમાજના મૂલ્યોને પેઢીદર પેઢી સુધી સંરક્ષિત રાખે છે.

✚ વિધિગીત અને પરંપરાગત આચારો :

4. લોકસાહિત્યમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું પ્રતિબિંબ :

4.1 કર્મ અને કર્મફળની ધારણા :

લોકકથાઓમાં સારા કર્મનું સારો પરિણામ અને ખરાબ કર્મનું દુઃખદ પરિણામ દર્શાવવામાં આવે છે. આ વિચાર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની મૂળ ભાવના છે. કર્મ અને કર્મફળની ધારણા ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે. "કર્મ" એટલે માનવીના વિચારો, વાણી અને કૃત્યો, જ્યારે "કર્મફળ" એટલે તે કર્મોના પરિણામરૂપે મળતું સુખ કે દુઃખ. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર માનવી જેવો કર્મ કરે છે, તેવા ફળનો અનુભવ તેને વર્તમાન કે ભવિષ્યના જીવનમાં કરવો પડે છે. આ વિચાર માનવીને નૈતિક અને જવાબદાર જીવન જીવવા પ્રેરે છે.

લોકસાહિત્યમાં કર્મ અને કર્મફળની ધારણા અત્યંત સરળ અને અસરકારક રીતે રજૂ થાય છે. લોકકથાઓમાં સત્ય, પરોપકાર અને ધર્મના માર્ગ ચાલનાર પાત્રોને અંતે સફળતા અને સુખ મળે છે, જ્યારે લોભ, અહંકાર અને અન્યાય કરનાર પાત્રોને દંડ અથવા દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય સમાજને નૈતિક શિક્ષણ આપે છે.

કર્મફળની માન્યતા માનવીમાં આશા અને ધીરજનો ભાવ પણ વિકસાવે છે. દુઃખની પરિસ્થિતિમાં પણ માનવી સારા કર્મ પર વિશ્વાસ રાખે છે. આ રીતે કર્મ અને કર્મફળની ધારણા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નૈતિકતા, આત્મનિયમન અને સામાજિક સમરસતાનું મજબૂત આધારસ્તંભ બની રહી છે.

4.2 ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા :

લોકગીતોમાં રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી જેવા આરાધ્ય દેવતાઓ પ્રત્યેની ભક્તિ વ્યક્ત થાય છે. ભક્તિ આંદોલનનો પ્રભાવ લોકસાહિત્યમાં વિશેષ જોવા મળે છે. ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના મુખ્ય આધારસ્તંભો છે. ભક્તિ એટલે ઈશ્વર પ્રત્યેની અખંડ શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને સમર્પણ, જ્યારે આધ્યાત્મિકતા માનવીને આત્મચિંતન અને આંતરિક શુદ્ધિ તરફ દોરી જાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભક્તિ માર્ગને સરળ અને લોકપ્રિય

સાધન માનવામાં આવ્યું છે, જેના દ્વારા સામાન્ય માનવી પણ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

લોકસાહિત્યમાં ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતાનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. લોકગીતો, ભજનો અને લોકકથાઓમાં રામ, કૃષ્ણ, શિવ, દેવી અને અન્ય દેવતાઓ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે. સંતકવિઓના ભજનોમાં અહંકારનો ત્યાગ, માનવસેવા, કરુણા અને સમર્પણ જેવા આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પ્રગટ થાય છે. આ રચનાઓ માનવીને ભૌતિકતા પરથી દૂર કરીને આંતરિક શાંતિ તરફ દોરી જાય છે.

ભક્તિ પરંપરા સમાજમાં સમાનતા અને માનવતાનો સંદેશ આપે છે. જાતિ, વર્ગ અને લિંગના ભેદ વિના સૌને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો અધિકાર છે—આ વિચાર લોકસાહિત્ય દ્વારા વ્યાપક રીતે પ્રસરી ગયો. આ રીતે ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા લોકસાહિત્યમાં માનવમૂલ્યો અને નૈતિક ચેતનાને સશક્ત બનાવે છે.

4.3 પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા પ્રકૃતિને માતા સમાન માને છે. લોકસાહિત્યમાં નદી, પર્વત, વૃક્ષ અને પશુઓને પવિત્ર માનવાની ભાવના જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વની ભાવના ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિને માત્ર ભૌતિક સાધન તરીકે નહીં, પરંતુ માતા અને જીવનદાયિ શક્તિ તરીકે માનવામાં આવી છે. ભૂમિ, જળ, વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ—આ પાંચ મહાભૂતોને પૂજનીય માનવાની પરંપરા ભારતીય વિચારધારાની વિશેષતા છે. માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો આ સહઅસ્તિત્વનો સંબંધ જીવનમાં સંતુલન અને સંયમ જાળવવા પ્રેરે છે.

લોકસાહિત્યમાં પ્રકૃતિ સાથેના સહઅસ્તિત્વનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. લોકગીતોમાં વરસાદ, નદી, વૃક્ષ, પર્વત અને ઋતુઓનું વર્ણન માનવીની લાગણીઓ સાથે જોડાઈને આવે છે. લોકકથાઓમાં પ્રકૃતિ ઘણીવાર માનવીની સહાયરૂપ અથવા પરીક્ષકરૂપે રજૂ થાય છે, જે

માનવીને સંયમ અને નમ્રતા શીખવે છે. ખેતીસંબંધિત લોકગીતો પ્રકૃતિ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે.

પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વની આ ભાવના માનવીને પર્યાવરણ સંરક્ષણ તરફ દોરી જાય છે. આજના પર્યાવરણીય સંકટના સંદર્ભમાં લોકસાહિત્યમાં રહેલો પ્રકૃતિપ્રેમ અત્યંત પ્રાસંગિક છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સુમેળ સ્થાપિત કરવાનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કરે છે.

5. લોકસાહિત્યમાં સામાજિક મૂલ્યો :

5.1 કુટુંબ પ્રથા :

સંયુક્ત કુટુંબ, વડીલોનો આદર અને કુટુંબની એકતા લોકસાહિત્યમાં મુખ્ય મૂલ્ય તરીકે પ્રતિબિંબિત થાય છે. કુટુંબ પ્રથા ભારતીય સમાજનું મૂળ આધારસ્તંભ છે અને તેનું મહત્વ લોકસાહિત્યમાં વિશેષ રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કુટુંબને માત્ર રક્તસંબંધોનો સમૂહ નહીં, પરંતુ સંસ્કાર, સંવેદના અને સામાજિક જવાબદારીનું કેન્દ્ર માનવામાં આવે છે. ખાસ કરીને સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા ભારતીય જીવનપદ્ધતિની વિશેષતા રહી છે, જેમાં સહઅસ્તિત્વ, સહકાર અને પરસ્પર આદરના મૂલ્યો વિકસે છે.

લોકસાહિત્યમાં કુટુંબના વિવિધ સંબંધો—પિતા-માતા, સંતાન, દાદા-દાદી, ભાઈ-બહેન, પતિ-પત્ની—સહજ રીતે રજૂ થાય છે. લોકકથાઓમાં વડીલોની સલાહ અને અનુભવને મહત્વ આપવામાં આવે છે, જ્યારે લોકગીતોમાં માતૃત્વ, પ્રેમ અને ત્યાગની લાગણીઓ વ્યક્ત થાય છે. આ રચનાઓ દ્વારા બાળકોમાં સંસ્કાર અને નૈતિકતા વિકસે છે.

કુટુંબ પ્રથા સમાજની સ્થિરતા અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરસ્પર સહાય, સહનશીલતા અને જવાબદારીનો ભાવ કુટુંબમાં જ વિકસે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય કુટુંબ પ્રથાના મૂલ્યોને પેઢીદર પેઢી સુધી જીવંત રાખવાનું કાર્ય કરે છે.

5.2 નૈતિક મૂલ્યો :

સત્ય, અહિંસા, દયા, ક્ષમા, પરોપકાર અને ઈમાનદારી જેવા મૂલ્યો લોકકથા અને કહેવતો દ્વારા પ્રગટ થાય છે. નૈતિક મૂલ્યો માનવીના વિચાર, વર્તન અને જીવનદૃષ્ટિને યોગ્ય દિશા આપનારા આધારસ્તંભ છે. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં નૈતિકતાને જીવનનો મુખ્ય આધાર માનવામાં આવ્યો છે. સત્ય, અહિંસા, દયા, કરુણા, ક્ષમા, ઈમાનદારી, સંયમ અને પરોપકાર જેવા મૂલ્યો માનવીને માનવિય અને સમાજોપયોગી બનાવે છે. આ મૂલ્યો માત્ર શાસ્ત્રોમાં સીમિત ન રહી, પરંતુ લોકસાહિત્ય દ્વારા સામાન્ય જનજીવનમાં સહજ રીતે પ્રવેશ્યા છે.

લોકસાહિત્યમાં નૈતિક મૂલ્યોનો પ્રસાર ખૂબ અસરકારક રીતે થાય છે. લોકકથાઓમાં સારા અને ખરાબ પાત્રો વચ્ચેના સંઘર્ષ દ્વારા નૈતિક સંદેશ આપવામાં આવે છે. સત્ય અને ન્યાયના માર્ગે ચાલનાર પાત્રો અંતે સફળ થાય છે, જ્યારે લોભ, અહંકાર અને અન્યાય કરનારને દંડ મળે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માનવીને યોગ્ય અને અયોગ્ય વર્તન વચ્ચેનો ભેદ સમજાવે છે. લોકગીતો અને ભજનોમાં કરુણા, સમર્પણ અને માનવસેવાનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. કહેવતો અને લોકોક્તિઓ ટૂંકા વાક્યોમાં ઊંડું નૈતિક જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે, જે દૈનિક જીવનમાં માર્ગદર્શક બને છે. નૈતિક મૂલ્યો સમાજમાં સહઅસ્તિત્વ, સમરસતા અને શાંતિ જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

આજના ભૌતિકવાદી યુગમાં નૈતિક મૂલ્યોની પ્રાસંગિકતા વધુ વધી છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા નૈતિક સંદેશ માનવીને આત્મચિંતન અને આત્મનિયમન તરફ દોરી જાય છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય નૈતિક મૂલ્યોના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનનું શક્તિશાળી માધ્યમ બની રહ્યું છે.

5.3 સ્ત્રીનું સ્થાન :

લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીને માતૃત્વ, ત્યાગ અને શક્તિના પ્રતિકરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. કેટલીક કથાઓમાં સ્ત્રીની બુદ્ધિ અને સાહસ સમાજને માર્ગદર્શન આપે છે. ભારતીય લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

મહત્વપૂર્ણ અને વિશિષ્ટ છે. સ્ત્રી માત્ર ઘરની સંભાળનાર કે પાત્ર ન રહી, પરંતુ માતા, શક્તિ, ત્યાગ અને જીવનના માર્ગદર્શક તરીકે રજૂ થાય છે. લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રી પાત્રો દ્વારા સમાજમાં નૈતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોને પ્રસરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તેથી સ્ત્રીનું પ્રતિનિધિત્વ માત્ર શારીરિક કે સામાજિક ભૂમિકામાં નહીં, પરંતુ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક સ્તરે પણ થાય છે.

લોકગીતો, લોકકથાઓ અને લોકનાટ્યોમાં સ્ત્રીને અલગ અલગ પ્રતીકાત્મક રૂપોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. માતૃત્વ, પતિપ્રેમ, ત્યાગ અને કરુણાના ગુણ સ્ત્રી પાત્રોમાં પ્રગટ થાય છે. અનેક લોકવાર્તાઓમાં સ્ત્રી પાત્ર પોતાની બુદ્ધિ, સાહસ અને કળા દ્વારા સમસ્યાઓના ઉકેલ લાવે છે, જે સમાજને પ્રેરણા આપે છે. રાણીઓ, સતી, દીકરીઓ અને નારી પાત્રો જીવનના વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં સંઘર્ષ અને ન્યાયના પ્રતિકરૂપે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીની શક્તિમાન છબી સમાજમાં સ્ત્રીની મહત્વની ભૂમિકાને ઉજાગર કરે છે. સ્ત્રી માત્ર પરંપરા અને ઘરના બંધનમાં સીમિત ન રહી, પરંતુ સમાજમાં નૈતિકતા, કર્તવ્ય અને ભક્તિ પ્રસરાવવામાં કેન્દ્રસ્થાન ધરાવે છે. આ દૃષ્ટિ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની 'શક્તિ' અને 'સહભાગિતા' સંકલ્પનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

આધુનિક સમયમાં પણ સ્ત્રીના પ્રતિકરૂપો લોકસાહિત્યમાં પ્રેરણાસ્રોતરૂપે જીવનમાં રહે છે. તે મહિલાઓને આત્મવિશ્વાસ, જ્ઞાન અને સામાજિક જવાબદારી માટે પ્રેરણા આપે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય સ્ત્રીનું સ્થાન ઉજાગર કરીને સમાનતા, સશક્તીકરણ અને નૈતિક સંસ્કારનો પ્રચાર કરે છે.

5.4 સામાજિક સમરસતા :

જાતિ, વર્ગ અને ધર્મ વચ્ચે સમન્વય અને સહઅસ્તિત્વનો સંદેશ લોકસાહિત્ય દ્વારા પ્રસરતો રહ્યો છે. સામાજિક સમરસતા એટલે સમાજના તમામ વર્ગો, જાતિ, જાતિ-પાત્ર અને આર્થિક સ્તરો વચ્ચે સહઅસ્તિત્વ,

એકતા અને પરસ્પર સહકારનું સ્થાન. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સામાજિક સમરસતા એક મૂળભૂત મૂલ્ય તરીકે માનવામાં આવે છે, જે માનવીના વિચારો, વર્તન અને સામાજિક વ્યવહારમાં પ્રગટ થાય છે. લોકસાહિત્ય એ આ મૂલ્યને સૌથી સરળ, અસરકારક અને જીવંત રીતે સમાજ સુધી પહોંચાડવાનું સાધન છે.

લોકકથાઓ, લોકગીતો અને લોકનાટ્યોમાં સામાજિક સમરસતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. લોકકથાઓમાં પાત્રો જાતિ, વર્ગ અને ધર્મના ભેદ વિના સહકાર અને મિત્રતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સામાન્ય માણસ અને દેવદેવતાના પાત્રો સાથેના સંબંધો બતાવતા કથાઓ માનવીના સહઅસ્તિત્વ અને માનવતાવાદને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ રીતે લોકકથાઓ સમાજમાં સકારાત્મક મંતવ્યો અને સહજ નૈતિક શિક્ષણ પ્રસાર કરે છે.

લોકગીતો અને ભજનો પણ સમરસતાની ભાવનાને વિકસાવે છે. તહેવારો અને ઉત્સવોમાં ગવાતા સંગીત દ્વારા લોકોના મનમાં સમાનતા, એકતા અને સામાજિક બંધનની અનુભૂતિ થાય છે. ભક્તિગીતો અને ભજનો ધાર્મિક ભેદો ભલે અલગ અલગ હોય, પરંતુ સહઅસ્તિત્વ અને પરસ્પર શ્રદ્ધાનું સંદેશ આપે છે. આ રીતે લોકગીતો સમાજમાં એકતા અને ભાઈચારા પ્રસરાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

લોકનાટ્ય અને નૃત્યના સ્વરૂપો પણ સામાજિક સમરસતાના સંદેશને દર્શાવે છે. લોકનાટ્યોમાં હાસ્ય, વ્યંગ્ય અને સંવાદ દ્વારા સમાજની ખામીઓ અને કુરિતિઓ સામે ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. સામાજિક અસમાનતા, અન્યાય અને શોષણ જેવા મુદ્દાઓ નાટ્યમાં રજૂ થાય છે, જેથી દર્શકોમાં વિચાર અને જાગૃતિ સર્જાય. આ ઉપરાંત, લોકનાટ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને દુષ્ટ પાત્રોની ઝલક દર્શાવવામાં આવે છે, જેના માધ્યમથી નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યો પ્રસરાવવામાં આવે છે.

આધુનિક સમયમાં, વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિક તકનીકી યુગમાં, જ્યાં સમાજમાં વ્યક્તિગતતા અને

ભૌતિકલાભ પર ભાર છે, ત્યાં લોકસાહિત્ય સમરસતા અને એકતા જાળવવા માટે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શક છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા સંદેશો પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચીને સમાજને નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મજબૂત બનાવે છે.

આ રીતે, લોકસાહિત્ય સામાજિક સમરસતાના ભાવને જીવંત રાખતું એક સશક્ત સાધન છે. તે માનવીને સહઅસ્તિત્વ, સહકાર, કરુણા અને પરોપકારના માર્ગ પર ચલાવવામાં પ્રેરણા આપે છે. સમાજમાં શાંતિ, સમાનતા અને ભાઈચારા જાળવવા માટે લોકસાહિત્યનું મહત્વ અનિવાર્ય છે.

6. લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ :

લોકસાહિત્ય સમાજની સંસ્કૃતિ અને ઓળખનું સંરક્ષણ કરે છે. પેઢીથી પેઢી સુધી જ્ઞાન અને મૂલ્યોનું સંક્રમણ તેનો મુખ્ય હેતુ છે. આધુનિક સમયમાં ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા લોકસાહિત્યનું સંરક્ષણ વધુ જરૂરી બન્યું છે. લોકસાહિત્ય માત્ર મનોરંજન અથવા કલા નહીં, પરંતુ કોઈપણ સમાજની સાંસ્કૃતિક અને જ્ઞાન પરંપરાનો જીવંત દસ્તાવેજ છે. તે પેઢીદર પેઢીથી પસાર થતા અનુભવ, જ્ઞાન, નૈતિકતા અને સામાજિક મૂલ્યોનું સંચય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લોકસાહિત્યનું વિશિષ્ટ મહત્વ એ છે કે તે સમાજના તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનમૂલ્યોને લોકપ્રિય અને સહજ રૂપે પ્રસરી રહે છે, અને આમ તે સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરે છે.

ભારતીય લોકસાહિત્યમાં રહેલી કથાઓ, ગીતો, નાટકો, કહેવતો અને લોકવિધિઓ માત્ર મનોરંજન પૂરતી નહીં, પરંતુ સમાજના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, લોકકથાઓમાં દર્શાવાયેલી કરુણા, સત્ય, ધર્મ અને ન્યાયની ધારણા સમાજમાં નૈતિક શિક્ષણ આપે છે. લોકગીતો, ભજનો અને લોકનાટ્યોમાં ભક્તિ, પ્રકૃતિપ્રેમ, અને સામાજિક બંધનનું પ્રદર્શન થાય છે. આ દ્વારા સમાજમાં સંસ્કાર, પરંપરા અને સામાજિક સમરસતાનું પ્રસાર થાય છે.

લોકસાહિત્ય સંસ્કૃતિના ભૌતિક માધ્યમથી વધુ, આધ્યાત્મિક અને માનસિક ધરોહરનું રક્ષણ કરે છે. પ્રકૃતિ, સ્ત્રી, કુટુંબ, સમાજ અને જીવનની પરિસ્થિતિઓ સાથે સંકળાયેલા સંદેશો લોકસાહિત્યમાં સહજ રીતે સમાવિષ્ટ છે. આ સંદેશો માનવીને તેના મૂળ મૂલ્યો, પરંપરા અને પરિસ્થિતિઓ સાથે જોડે રાખે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય ન માત્ર ભૂતકાળની વારસો જાળવે છે, પરંતુ આજના અને ભવિષ્યના પેઢીને પણ સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન અને નૈતિકતામાં પ્રગટ કરવા માર્ગદર્શક બને છે.

આજના વૈશ્વિકીકરણ અને ટેકનોલોજીના યુગમાં લોકસાહિત્યની સંરક્ષણના મહત્વ વધારે સ્પષ્ટ છે. આધુનિક જીવનશૈલીમાં માનવીને પરંપરા, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ સાથે જોડનાર કોઈ સ્થિર માધ્યમ ઓછું થઈ ગયું છે. આ પરિસ્થિતિમાં લોકસાહિત્ય એ જીવંત કડી બની રહે છે, જે સમાજને તેની મૂળ ઓળખ, ભાષા, ધાર્મિક અને સામાજિક મૂલ્યો સાથે જોડે છે. લોકસાહિત્ય દ્વારા બાળકો અને યુવાનોને સંસ્કાર, નૈતિકતા અને સામાજિક જવાબદારીનું જ્ઞાન સરળ અને અસરકારક રીતે મળી શકે છે.

સાથે જ, લોકસાહિત્યના સ્વરૂપો—લોકકથા, લોકગીત, લોકનાટ્ય, લોકોક્તિ, કહેવતો—આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોના સરંજામ તરીકે કામ કરે છે. તેઓ જીવનની વ્યવહારુ શિક્ષા, ભાવનાત્મક સમજ અને સામાજિક સંસ્કારની કડીઓ જાળવે છે. લોકસાહિત્ય સમાજના દરેક સ્તર સુધી પહોંચી, સંસ્કૃતિને જીવંત અને પ્રસન્ન બનાવે છે.

અંતે, કહી શકાય કે લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ પરસ્પર અવિરોધીય છે. લોકસાહિત્ય જ સંસ્કૃતિને પેઢીદાર પેઢી સુધી પહોંચાડે છે અને સમાજમાં નૈતિકતા, સહઅસ્તિત્વ અને ભાઈચારા જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તે ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિના અભ્યાસ, રક્ષણ અને પ્રસાર માટે અવિભાજ્ય સાધન છે.

7. આધુનિક સંદર્ભમાં લોકસાહિત્યની પ્રાસંગિકતા :

વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિકીકરણના યુગમાં લોકસાહિત્ય વ્યક્તિને પોતાની મૂળ સંસ્કૃતિ સાથે જોડે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને સામાજિક મૂલ્યો આધુનિક સમાજમાં માનવિયતા અને સંતુલન જાળવવામાં સહાયક બને છે. લોકસાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિની એવી અમૂલ્ય ધરોહર છે જે વર્ષો, પેઢીઓ અને સમયગાળાઓને પાર કરી અત્યાર સુધી જીવંત છે. ઇતિહાસમાં જ્યારે લેખિત સાહિત્ય મર્યાદિત હતું અને સામાન્ય જનજાતિ સુધી શૈક્ષણિક સંસાધનો પહોંચતા ન હતા, ત્યારે લોકસાહિત્ય જ લોકજ્ઞાન, નૈતિકતા, જીવનમૂલ્યો અને સામાજિક સંદેશ પહોંચાડવાનું મુખ્ય માધ્યમ હતું. હાલના આધુનિક યુગમાં, વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને આધુનિક શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓની ઉન્નતિ છતાં, લોકસાહિત્યની પ્રાસંગિકતા યથાવત્ રહે છે. તે માત્ર સંસ્કૃતિ જાળવવાનું સાધન નથી, પરંતુ આધુનિક જીવનમાં માનવીના નૈતિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ મંચ બની રહ્યું છે.

આધુનિક સમયમાં લોકોની જીવનશૈલી અને જીવનની ગતિ ખૂબ ઝડપી થઈ ગઈ છે. આ ગતિમાં આધુનિક શિક્ષણ, મનોરંજન, સોશિયલ મીડિયા અને ટેકનોલોજીનો પ્રભાવ ઘણો મજબૂત બન્યો છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં લોકસાહિત્યનું મહત્વ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, કારણ કે તે જડબેસલાક જીવનમૂલ્યો અને નૈતિક સિદ્ધાંતોને સરળ, લોકપ્રિય અને મનોરંજક સ્વરૂપે પહોંચાડે છે. લોકકથાઓ, લોકગીતો, લોકનાટ્ય અને લોકોક્તિઓ દ્વારા નૈતિક શિક્ષણ, સામાજિક સંદેશો અને ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચે છે. આથી આધુનિક સમાજમાં પણ લોકસાહિત્યનું સ્થાન અપ્રતિસ્થિત છે.

લોકસાહિત્યનો એક મુખ્ય ફાયદો એ છે કે તે જીવંત અનુભવો અને જીવનમૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ છે. આધુનિક બાળકો અને યુવાનો માટે લોકકથાઓ અને લોકગીતો જીવનના ગહન તત્ત્વોને સરળ, સ્પષ્ટ અને મનોરંજક સ્વરૂપે સમજાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કર્મ અને

કર્મફળના સિદ્ધાંતો, સત્ય, ન્યાય અને પરોપકાર જેવા મૂલ્યોની સમજ આજના સંજોગોમાં પણ સમાન અસરકારક છે. આવા શિક્ષણનું આધુનિક શૈક્ષણિક માધ્યમોમાં મિશ્રણ, બાળકોને માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાન નહીં, પરંતુ જીવન જીવવાની કુશળતા પણ પ્રદાન કરે છે. આધુનિક સમાજમાં માનવી સામાજિક અને માનસિક પીડા, તણાવ, ભૌતિકવાદ અને વ્યક્તિગતતાના માધ્યમથી ખૂબ પ્રભાવિત થાય છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા સામાજિક અને ધાર્મિક મૂલ્યો, ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતા, અને સહઅસ્તિત્વ અને સમરસતાના સંદેશ આ તણાવને દૂર કરવા અને વ્યક્તિના આંતરિક સંતુલન માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે. લોકગીતો, લોકનાટ્ય અને લોકવાર્તાઓમાં પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ, કુટુંબ પ્રથા, સામાજિક સમરસતા, સ્ત્રી-પુરુષના સમાન હક વગેરેના સંદેશ આધુનિક જીવનને મજબૂત અને સંતુલિત બનાવે છે.

આધુનિક યુગમાં મિડિયા અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ લોકસાહિત્યને નવા માધ્યમમાં પ્રસાર કરવા માટે અનોખા તકો પૂરા કરે છે. લોકગીતો, લોકકથાઓ અને લોકનાટ્યને ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ, વીડિયો, એનિમેશન અને સોશિયલ મીડિયા મારફતે આધુનિક પેઢી સુધી પહોંચાડવાનું શક્ય બન્યું છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માત્ર પેઢી દર પેઢી નથી પહોંચતું, પરંતુ વૈશ્વિક સ્તરે પણ પ્રસાર થાય છે. આ સાથે લોકસાહિત્યને આધુનિક કલાત્મક સ્વરૂપો, સંગીત, રંગભૂમિ અને ફિલ્મોમાં પણ પ્રસ્તુત કરી તેનો જીવંત મહિમા જાળવવામાં આવે છે.

આધુનિક સંદર્ભમાં લોકસાહિત્ય નૈતિક શિક્ષણ, સામાજિક જાગૃતિ અને આત્મ-સંશોધન માટે એક મજબૂત સાધન બની રહ્યું છે. લોકસાહિત્યમાં રહેલા સંદેશ—સત્ય, અહિંસા, કરુણા, પરોપકાર, સહઅસ્તિત્વ, કુટુંબ અને સમાજના મૂલ્યો—આધુનિક જીવનમાં પણ પ્રાસંગિક છે, કારણ કે આ મૂલ્યો માનવીને જીવનના તણાવ, સામાજિક વિભાજન અને નૈતિક ભ્રષ્ટાચાર સામે કાર્યરત રહેવામાં મદદ કરે છે.

લોકસાહિત્યના સ્વરૂપો—લોકકથા, લોકગીત, લોકનાટ્ય, લોકોક્તિ અને કહેવતો—આધુનિક જીવનમાં મનોરંજન અને શિક્ષણનું સંયોજન પ્રદાન કરે છે. તેઓ સામાન્ય લોકોના જીવનપ્રસંગ, ધાર્મિક અને સામાજિક સંદેશો, નૈતિક સિદ્ધાંતો અને જીવનમૂલ્યોને સરળ અને મનોરંજક રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય આધુનિક પેઢીને તેમના મૂળ મૂલ્યો સાથે જોડે છે, તેમની સાંસ્કૃતિક ઓળખ જાળવે છે અને જીવનમૂલ્યોનો વિકાસ કરે છે.

નિષ્કર્ષરૂપે, આધુનિક સંદર્ભમાં લોકસાહિત્ય સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પાયાનો સ્થિર સ્તંભ છે. વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને આધુનિક જીવનશૈલી વચ્ચે પણ લોકસાહિત્યનું મહત્વ અવિચલિત છે. તે જીવનના ગહન તત્વો, નૈતિક સંદેશ અને સામાજિક સમરસતા પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચાડીને ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવંત રાખે છે. આ રીતે લોકસાહિત્ય માત્ર ભૂતકાળની ધરોહર નથી, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્યની પેઢી માટે માર્ગદર્શક, પ્રેરણાસ્ત્રોત અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરનાર એક અનિવાર્ય સાધન છે.

8. નિષ્કર્ષ :

લોકસાહિત્ય ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને સામાજિક મૂલ્યોનું જીવંત દસ્તાવેજ છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, નૈતિકતા અને સામાજિક જીવનનો સુમેળ જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યનું અધ્યયન અને સંરક્ષણ ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. લોકસાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિની અનમોલ ધરોહર છે, જે પેઢીદર પેઢી સુધી જીવનમૂલ્યો, નૈતિકતા, સામાજિક સંદેશો અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પહોંચાડતું રહેલું છે. તે માત્ર મનોરંજન પૂરતું સાધન નથી, પરંતુ સમાજના જીવંત અનુભવ, તત્ત્વચિંતન અને જીવનપદ્ધતિનું પ્રતિબિંબ છે. લોકકથાઓ, લોકગીતો, લોકનાટ્ય, કહેવતો અને લોકોક્તિઓ દ્વારા ભારતની પ્રાચીન જ્ઞાનપરંપરા, ભક્તિ ભાવના, કર્મ અને કર્મફળની ધારણા, પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વ, કુટુંબ પ્રથા, સ્ત્રીનું સ્થાન અને સામાજિક

સમરસતા સરળ અને અસરકારક રીતે લોકો સુધી પહોંચે છે.

આધુનિક યુગમાં લોકસાહિત્યની પ્રાસંગિકતા વધુ વધેલી છે. વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને ઝડપી જીવનશૈલી વચ્ચે પણ તે નૈતિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જાળવવાનું મજબૂત સાધન છે. લોકસાહિત્ય સમાજને શાંતિ, સમરસતા, પરોપકાર અને ભાવનાત્મક સંતુલન પ્રદાન કરે છે. આ રીતે તે ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને દૃષ્ટિએ સમાજની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ માટે અનિવાર્ય સાધન છે. નિષ્કર્ષરૂપે, લોકસાહિત્ય માત્ર ભૂતકાળની વારસો નથી, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્યની પેઢી માટે માર્ગદર્શક અને પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહ્યું છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ વિષયક ગ્રંથો
2. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના પુસ્તકો
3. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય પરના સંશોધન લેખો
4. ભટ્ટ, રાજેન્દ્ર. ભારતીય લોકસાહિત્યનું પરિચય. અમદાવાદ: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૦૫.
5. પટેલ, રમેશ. લોકસાહિત્યમાં નૈતિકતા અને જ્ઞાનપરંપરા. ગાંધીનગર: શૈક્ષણિક પ્રકાશન, ૨૦૧૦.
6. દેસાઈ, વિનોદ. ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સ્વરૂપો અને પ્રાસંગિકતા. સુરત: સુરત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, ૨૦૧૨.
7. જોષી, ભરત. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને લોકસાહિત્ય. અમદાવાદ: સૂર્યપ્રકાશ, ૨૦૧૫.
8. રાવલ, અમિત. લોકગીતો અને લોકનાટ્યમાં સામાજિક મૂલ્યો. રાજકોટ: રાજકોટ યુનિવર્સિટી, ૨૦૧૧.
9. વાઘેલા, શિલ્પા. લોકસાહિત્ય અને આધુનિક સંસ્કૃતિ. અમદાવાદ: પ્રગતિ પ્રકાશન, ૨૦૧૮.
10. કુમાર, અરુણ. ભારતીય પરંપરા અને લોકજ્ઞાન. ન્યૂ દિલ્હી: રોતસબુક્સ, ૨૦૧૩.
11. ભટ્ટ, કિરણ. સામાજિક સમરસતા અને લોકસાહિત્ય. અમદાવાદ: વિદ્યાભવન, ૨૦૧૬.
12. પટેલ, હર્ષ. પ્રકૃતિ અને લોકસાહિત્ય. ગાંધીનગર: હરિપ્રકાશન, ૨૦૧૪.
13. શાહ, મીતલ. લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અને પરંપરા. વડોદરા: વેદાંત પ્રકાશન, ૨૦૧૭.